

TRAUMOS ATMINTIES VIETOS: GABRIELĖS PETKEVIČAITĖS-BITĖS „SPAUDA LEISTA“ IR JONO BILIŪNO „LIŪDNA PASAKA“

Teoriniai traumos tyrimo metmenys: nuo subjektyvios patirties iki kolektyvinės atminties

Literatūra yra ta vieta, kur lieka įspausti buvusio gyvenimo ženklai, pėdsakai, kuriuos sekdami galime kiek įmanoma arčiau priartėti prie istorinės traumos patirties. Istorinės dviem prasmėmis: viena – nuo straipsnyje aptariamų literatūros kūrinių mus skiria laiko distancija, į kūriniuose atsiskleidžiančią patirtį žvelgiama iš istorinės perspektyvos; antra – rašoma apie istorinių įvykių, 1863, 1905 metų sukilimų, spaudos draudimo, persekiojimų sukeltus trauminius išgyvenimus. Šiame straipsnyje mėginama ryškinti literatūros (ir ne tik jos) atliekamą funkciją – asmeninę traumos patirtį versti bendruomenine atminties vieta, formuojančia kolektyvinę atmintį ir socialinę tapatybę. Daugelio modernių atminties tyrimų pagrindu yra tapęs prancūzų mokslininko Pierre'o Nora septintomis veikalas „Atminties vietos“ (pranc. *Lieux de mémoire*, angl. *Site / realms of memory*). Tai vadinama „antrosios pakopos“ istorija, apimanti daugybę balsų, labiau besidominti priežastimis nei pasekmėmis, nekelianti realumo klausimo, bet tirianti tai, kas ir kaip nuolat iškeliamą iš praeities. Čia mažiau domimasi pačia tradicija, labiau – kaip ji yra konstruojama ir perduodama. Kolektyvinė atmintis šiame tyrime priešinama istorijai (*milieux de mémoire*), o atminties vietomis gali būti laikomi atminimo ritualai, paminklai, kolektyviniai pasakojimai, netekties istorijos, t. y. visa, kas skatina konkrečią atminties veiklą.

Literatūra šiuo atveju suvokiama ne tik kaip estetinę funkciją atliekantis artefaktas, nors formos, kuri modeliuoja pranešimą iš praeities į dabartį, vaidmuo itin svarbus, bet ir kaip pasakojimas, leidžiantis pasirodyti subjektyviam traumos patyrimui. Literatūra gali veikti kaip socialinis stimulus, įtraukiantis į konkrečią atminties veiklą, taip pat kaip reikšmių struktūra, pateikianti būdus ar įnagius, kurie prisiminimo procese veikia kaip mediatoriai. Judith Lewis Herman, analizuodama ryškiausius traumos sukeltus padarinius aukos gyvenime, teigia, kad trauma suardo įprastus individo ir bendruomenės santykius, grindžiamus pasitikėjimu, rūpinimusi ir suteikiančius žmogui kontrolės, susietumo bei prasmės jausmą (Herman, 2006, 57). Todėl traumą patyrusiems žmonėms labai svarbu, kad jų išgyvenimai neišnyktų iš visuomenės atminties, kad jų kančia rastų vietą (būtų interpretuojama) bendruomenės moraliniame kontekste. Literatūros kūrinys sukuria tą komunikacinį kanalą, kuriuo subjektyvi traumuojančio įvykio patirtis gali būti ir yra perduodama bendruomenei, skaitytojų ratui, kultūros, visuomenės nariams. Ji įtvirtina kolektyvinės atminties kultūrinės reprezentacijas, kurios iš dalies nusako ir dabartinės mūsų atminties apie save galimybes.

Haraldas Weilnböckas, literatūros teoretikas ir psichologas, gebėjimą pasakoti, t. y. kurti naratyvą, laiko esminiu žmogaus bruožu. Todėl lygindamas naratyvo vaidmenį terapiniame traumos gydymo procese ir literatūrą, kaip viešą naratyvą, galintį palengvinti emocijas kančias ir sumažinti socialinę įtampą, klausia, kokios galėtų būti ir ar apskritai yra šių skirtingų sričių tarpusavio sąsajos. Traumos

tyrinėjimo istorija rodo, kad literatūra ir kiti meno kūriniai gali būti pasitelkiami analizuojant traumos prigimtį. Pavyzdžiui, *Iliada* ir *Odisėja* gali būti perskaitomi kaip pasakojimai apie karo / mūšio dalyvių sveikimo procesą, t. y. grįžimą į civilių visuomenę; Biblijos pasakojimas apie Mozę, jo atliktą vaidmenį vaduojant žydus ir Egipto nelaisvės Cathy Caruth knygoje padeda atskleisti nuolatinio grįžimo prie traumos išgyvenimo, pasikartojimo mechanizmą (Weisæth, 2004, 32; Caruth, 1996, 57–73). Kaip ne itin vykęs bandymas atrodo Danutės Gailienės rėmimasis literatūros kūriniais (tyrinėjami Balio Sruogos *Dievų miškas* ir Stasio Ylos *Žmonės ir žvėrys Dievų miške: kaceto pergyvenimai*) siekiant parodyti, kokiais traumos įveikos mechanizmais buvo dažniau naudojamosi bandant išgyventi koncentracijos stovykloje (Gailienė, 2008, 190–193). Tam tikra prasme traumą tyrinėjantys psichologijos specialistai literatūrinius pasakojimus laiko patikimais traumos liudytojais, padedančiais suvokti ne tik subjektyvias jos ypatybes, bet ir įžvelgti bendrybes, dėsningumus. Kita vertus, psichoterapiniu žvilgsniu žvelgiant ne tokie svarbūs atrodo faktiniai bei išgalvoti pasakojamos istorijos aspektai, nes kiekviena jų suvokiama kaip įvairių gynybinių mechanizmų iškraipytas. Weilnböcko manymu, psichoterapinis požiūris literatūros kūrinį susieja su autoriaus asmeniniais poreikiais ir intencijomis, o jo svarbiausiu tikslu laiko ryšio su kitu asmeniu, skaitytoju, empatiško rezonanso siekimą (Weilnböck, 2005, 244). Todėl literatūros kūrinys traktuojamas kaip būdas pasiekti medijuojamą interakciją tarp autoriaus ir skaitytojo – (ne visada) sąmoningą apsikeitimą afektais, asociacijomis. Tokia interakcija, mokslininko manymu, vyksta ne tik tarp autoriaus ir skaitytojo, bet ir tarp autoriaus bei teksto. Klasikinės psichoanalizės gydymo esmę sudaranti perkėlimo mechanizmas, kuris suvokiamas kaip ypatingas, terapijos procese užsimezgantis paciento ryšys su psichoanalitiku, kai šiam perkeliama nesąmoningi paciento geismai ir atkuriami ankstyvieji vaikystės konfliktai (Fhanér, 2005, 181–182), Weilnböckas traktuoja gerokai plačiau – kaip nenutrūkstancią jausmų, minčių, fantazijų ir asociacijų tarpasmeninę cirkuliaciją, istorine ir socialine žmonių patirtimi besiremiantį procesą, vykstantį visuomet, kai tik susiduria žmonės (Weilnböck, 2005, 244). Akcentuojamas ir klausytojo bei skaitytojo gebėjimas „susisiekti“ su savąja traumine patirtimi, savuoju traumos naratyvu, nes tik atpažinus savo paties traumines asociacijas įvyksta rezonansas su pasakojama sužeidimo istorija. Netgi teigiama, kad terapinis pasakojimas ir jos klausymasis negali vykti, jei klausytojas nėra užbaigęs savo paties traumos istorijos ir „nepadėjęs“ jos į tokią vietą, kurioje emociniai šios istorijos aspektai yra prieinami svarstymui, aptarimui (Weilnböck, 2005, 244). Nors Weilnböckas įžvelgia svarių terapijos ir literatūros kūrinio naratyvo panašumų ir tarsi atranda bendrą pagrindą jų lyginimui, tačiau atkreipia dėmesį ir į jų skirtumus. Vienas pagrindinių terapinį procesą ir literatūros pasakojimą atskiriančių nesutapimų yra išskirtinis traumos naratyvo bruožas – jo neužbaigtumas. Psichoterapijos proceso metu traumas pasakojimas pasirodo kaip gąsdinantis, išskaidytas, deformuotas, o kai jis pasiekia tokius mentalinius pažeidimus, kai tampa tiesiog subjektyviai nebepakeliamas (išvirsta į neišsakomą siaubą), tada apskritai nutrūksta. Trauminei atminčiai būdingos didelės atminties spragos arba „dengiamieji prisiminimai“ (angl. *screen memory*) (Fhanér, 2005, 42)¹, neturintys savyje traumą išreiškiančio naratyvo branduolio. Rašydama apie traumas ypatybes, Herman akcentuoja jos dviprasmiškumą: nors daugelis smurto aukų kenčia nuo pasikartojančių invazijos simptomų – kai prisiminimai, susiję su smurtine patirtimi, netikėtai ir labai stipriai įsiveržia į asmens sąmonę, tačiau jie yra padirki, fragmentiški, tarsi nesusieti su dabartine būseną. Jiems būdinga įvaizdžių dominavimas, stiprūs juos lydintys kūniški pojūčiai bei naratyvo nebuvimas. Todėl gijimas tiesiogiai siejamas su terapijoje pasakojama / kuriama ir svarbiausia – užbaigiama – istorija, iš naujo išgyvenant visus jos sukeltus jausmus (Herman, 2006, 234–260). Sigmundas Freudas psichoanalitinės terapijos uždavinį suformulavo taip: „kuo labiau įsiskverbti į atmintį ir kuo mažiau leisti kartoti“ (Freud, 1999 (I), 56).

¹ Toks šio termino pavadinimas siūlomas *Psichoanalizės žodyne*. Atkreiptinas dėmesys, kad angliškas žodis *screen* išreiškia terminu nusakomo psichinio reiškinio ambivalentiškumą: dengiamieji prisiminimai yra tai, kas pasirodo sąmonės šviesoje lyg ekrane, ir sykiu pasirodydami paslepia.

Weilnböckas formuluoja provokuojantį klausimą, kaip mes galime įsivaizduoti neužbaigtą naratyvą, kai kalbame apie literatūros kūrinį? Jis visada mums pasirodo kaip baigtinis pasakojimas. Nepaisant to, jo manymu, mes vis tiek galime klausti, kokios rūšies asociacijos ar afektai yra autoriaus aktyvuoti tekste ir perduodami skaitytojui, bei kokių būdu tas perkėlimas padeda priartėti prie asmeninės traumos patirties ar bendruomeninės traumos, o galbūt ją tik paslepia? Arba – ar tekstas turi savybių, kurios gali palengvinti traumą, kai jis yra skaitomas arba paties autoriaus rašomas?

Atminties raiška: traumos prisiminimo literatūros kūrinyje ypatybės

Gabrielės Petkevičaitės-Bitės apsakymą „Spauda leista“, išspausdintą 1904 metų 9 *Varpo* numeryje, beveik tuoj pat po lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo (1904 05 07) ir Jono Biliūno apysaką „Liūdna pasaka“, rašytą 1906–1907 metais, paskelbtą 1907 metais, sieja tas pats autorių dėmesys istorijai. Meilė Lukšienė „Liūdną pasaką“ laiko pirmuoju Biliūno kūriniu, parašytu istorine tematika (Lukšienė, 1956, 368). Bitės apsakymo pavadinime yra tiesioginė nuoroda į konkretų istorinį įvykį. Šiuos kūrinius lyginti ir tyrinėti kaip istorinės traumos atminties vietą skatina ir dar vienas juos siejantis aspektas – atsigręžimą į praeitį išprovokuoja *bepročiai*. Pastebėtina, kad ir Bitės tekstų, ir Biliūno kūrybos visumos kontekste tai nėra vieninteliai atvejai, kuomet aprašomas susidūrimas su pažeistos psichikos žmogumi. Bitės atsiminimuose yra pasakojimas apie sodietį Švelną, buvusį 1863 m. sukilimo dalyvį, kuris buvo suimtas ir žiauriai kankinamas, trisdešimt metų praleido katorgoje, grįžęs į gimtuosius kraštus kurį laiką glaudėsi pas Petkevičius (Petkevičaitė-Bitė 1, 1966, 537–560). Biliūno apsakyme „Keliu“ taip pat pasakojama apie netikėtą (gerokai pasakotoją išgąsdinusį) susidūrimą su senu žmogumi, kuris pasakotojo palaikomas *bepročiu* (Biliūnas, 1956, 123–126). Šis kūrinys turi ir autobiografinį pagrindą, jis Lukšienės siejamas su Biliūno kelione pas Povilą Višinskį į Kurtuvėnų dvarą, tuomet sutiktą senelį, išvystą kaip *bepročių*. Atkreiptinas dėmesys, kad šis kūrinys turi trejopą pabaigą, vienoje iš jų rašoma: „O aš tariau, kad jis ar beprotis, ar taip nepilno proto žmogus“. – „O ne – tai labai protingas senelis,“ – kalbėjo draugas: „žiūrėk, kiek jis pasakų ir visokių „istorijų“ žino: kad pradėtų sakyti – išsižiojęs klausytumeis“ (Biliūnas, 1956, 334). Žmogus, palaikytas *bepročiu*, iš tiesų galėtų, jei tik būtų tinkamai prakalbintas, tapti tiltu į praeitį.

Viena iš trijų apsakymo „Keliu“ pabaigų gali padėti geriau suvokti apsakymų „Spauda leista“, apsakos „Liūdna pasaka“ kone identišką įvedimo, rengimosi susitikimui su istorijos liudijimu strategiją: „Teisybę pasakius, aplink jus miškai tokį ypatingą įspūdį daro – tarsi jie ne tik bepročių, bet dar ir raganų ir žmogžudžių būtų pilni...“ (Biliūnas, 1980, 334). Bundančio pavasario („Spauda leista“, „Keliu“) ar vasariškos gyvybės kupino miško aprašymu prasideda visi trys pasakojimai. Miškas iškyla kaip būsimos susitikimo reikšminga vieta, pertekusi gyvybės, kurios jėga reiškiasi kaip prigimties gaivalų budinimas. Sykiu tai ir nuošalės, paribio vieta, kur prieglobstį gali rasti iš visuomenės iškritę (ar išstumti) *bepročiai*, raganos ir žmogžudžiai. Ryškėja šios vietos ambivalencija: viena vertus, ji turi gaivališkumo, gyvybės konotaciją, kita vertus, aiškiai juntamas ir jos ribiškumas. Nes būtent čia – ties sąmonės šviesos riba – atsiranda galimybė susitikti šio pasaulio šešėlius – *bepročius*. Iš miško atėjęs Bitės apsakymo *beprotis*, papasakojęs savo gyvenimo istoriją, vėl pasitraukia „į tolymą girios melsvumą“ (tokį panašų į kūrinio pradžioje minimą „mėliną skliautą“). Biliūno apsakyme „Keliu“ labai aiškiai matyti, kaip kraštovaizdis tampa asmeninės atminties ir istorinės praeities jungtimi, nors „žilos senovės ažuolo“ menama praeitis lieka kūrinyje neišskleista. Į pasakotojo akiratį patenkančios gamtos detalės susieja tiesiogiai patiriamą peizažą su jau iš kūdikystės laikų ateinančiu praeities vaizdu, jie tarsi persidengia: pro dabarties vaizdus ima prasišviesti į atmintį įsispraudę vaikystės prisiminimai. Todėl aplinkos potyriui būdingas ir šioks toks nerealumo jausmas. Kad matomo kraštovaizdžio patyrimas tampa introspekcijos judesiu, rodo ir po daugtaškio einantis prisipažinimas – „Užsisvajojau žiūrėdamas“.

Bitės ir Biliūno kūriniai vienija ir tai, kad individualizuota istorinė perspektyva atsiveria sunkiai sergančiam žmogui. Ne tik miškas žymi ribinę susitikimo situaciją; asmenys, kuriems bus leista išgirsti ir suprasti *bepročių* gyvenimo istorijas, taip pat yra priartėję prie tam tikros – gyvenimo ir mirties – ribos: jie rodosi lyg grįžtantys iš anapus arba einantys anapus. Į akis krinta ne tik didžiulis jų fizinis silpnumas, ryškiai disonuojantis, regis, su pertekline gamtos gyvybe; akcentuojama ir kita jiems bendra savybė – nors ir nedetalizuojant trumpai užsimenama apie jų dvasines kančias: „Tik baltymo gyslės rauda, vokos melynava ir visame nervuotame veide krutėjo ir mainėsi pilki šešėliai, tarianti aiškiai apie dar ne visai užbaigtą ir giliai slepiamą dūšios kovą“ (Bitė, 1904); „Int juos žiūrėdamas, norėjau nors ant valandėlės užmiršti ir savo ligą ir tą, kas už to miško dėjos; norėjau tikėti, kad čia niekur mažiausio nelaimės šašelio neišvysiu...“ (Biliūnas, 1908, 3). Bitės gana neilgame kūrinyje žodžio „nervas“ vediniai pasikartoja dešimt kartų, vadinasi, pačiu teksto paviršiumi demonstruojama tam tikra – „nervuota“ – kūrinio nuotaika. Biliūno apysakoje aiškiai išsakomas noras „užmiršti“ savo ligą – tuberkuliozę, bet nedetalizuojama, kas, kokios nelaimės iš tiesų „už to miško dėjos“. Miškas tampa užtvara, saugančia nuo nemalonių prisiminimų, atribojančia nuo per sunkių išverti praeities įvykių, nors, kaip vėliau paaiškėja, – ne itin patikima, nes iš čia išlenda įsikūnijęs siaubas – pamišusi sena moteris. Bitės apsakymas skirtas ypatingai dienai – Spaudos atgavimui – paminėti. Tačiau šventinę nuotaiką gožia sunkiai sergančio namų šeimininko, kovojusio, kad tokia diena ateitų, varginga būklė, taip pat užuominos apie silpną studento sveikatą. Tačiau ne tik fizinės negalios temdo gamtos atgimimo ir intensyvaus kultūrinio gyvenimo nuojautą. Dar svarbiau, kad pasakotoja girdi ir fiksuoja studento „užlūžusiu balsu“ tariamus žodžius: „Pats nežinau kodėl, bet nėkaip dar neįstengiu džiaugties tuo atsitikimu, kurs vienok yra didelei svarbus mūsų kultūriškam kilimui: gal taip ilgai tvėrusi kova per daug jau nervus suėdė“ (Ab, 1904). Jaunas žmogus prabyla apie nuvargintą, išsekintą psichinę būseną, kuri nebeleidžia džiaugtis iškovota pergale. Jaunuolio prisipažinimas apie „suėstus nervus“ palydimas abu vyrus apėmusios naujos nerimo bangos. Bitės ir Biliūno kūrinuose nenuslopinama, atsikartojanti, pulsuojanti atmintis yra personažų vidinės kančios priežastis. Atminties „bangavimas“ rodo ne tik besikeičiantį būsenos intensyvumą, bet gali liudyti ir dedamas pastangas ją užgniaužti, slopinti: su atminties prikeliama vidiniais skauduliais mėginama kovoti, nuo jų atsiriboti. Vyrų veidais slankiojantys šešėliai išduoda viduje egzistuojančią sumaištį, nederančią tautinio atgimimo dalyviui, kovotojui. Todėl ji negali būti rodoma, atskleista kitų akims, todėl slepiama. Pabrėžiama ne kovų palikta fizinė negalia, bet dvasinė kančia, kuri juntama taip stipriai, kad, rodos, gali pratrūkti ne tik „pilką šešėlių“ veide pavidalu.

Visų aptariamų kūrinių pasakojimas organizuojamas labai panašiai – prieš pat pasirodant *bepročiui* sukuriama pauzės efektas, tarsi nutilus stabtelima, o dėmesys sutelkiamas į personažų vidų: apsakyme „Spauda leista“ kalbama apie tyloje vykstančią vidinę vyrų kovą su „sunkiais ir skaudžiais atminimais“, „Liūdnoje pasakoje“ pasakotojas stengiasi praeities nelaimės nukelti „už miško“, o apsakymo „Keliu“ veikėjas yra pasinėręs į savo svajones. Atkreiptinas dėmesys, kad ta pati pasakojimo logika pasikartoja ir aprašant Juozapotos susidūrimą su ubage (pastaroji į kūrinį įtraukia dar vieną pasakojimą, menantį kitą istorinį įvykį – 1831 metų sukilimą) – prieš išvysdama namuose atsidūrusią prašalaitę Juozapota yra užvaldyta fantazijų apie savo vyrą: „tečiau dvasia jos ir akys buvo toli-toli – ten, kur senos pušys liūdnei užė, drąsius savo maištininkus nuo priešų akių savo paūksny paslėpdamos“ (Biliūnas, 1908, 19). Prieš pat susitikimą su *bepročiu* visi aptariamų kūrinių personažai yra pasitraukę į vidinę erdvę ir atsiriboję nuo išorinės realybės, jų būseną galima nusakyti Freudo pasiūlytu „dienos sapnų“ arba fantazijos – sapnavimo dienos metu – terminu. Jis ypač tinka apibrėžiant apsakymo „Keliu“ pasakotojo ir Juozapotos būseną. Pasakojimo telkimas ties vidine realybe leistų kelti hipotezę, kad *bepročio* / *beprotės* pasirodymas kūrinio scenoje gali būti suvokiamas ir kaip vidinių sąmonės turinių eksteriorizacija. Ieškodami galimų atitikmenų tarp apsakymo „Spauda leista“ veikėjų – ligonio ir studento – bei apsakos „Liūdna pasaka“ pasakotojo išgyvenimų iki susitikimo ir numanomos buvusios traumos patirties,

rastume nemaža panašumų: patyrę sukrečiančius įvykius žmonės vengia minčių, jausmų, vietų, kurios gali priminti buvusią traumą (Gailienė, 2008, 48). Norą nustumti į šalį, pamiršti įskaitome ir aptariamuose tekstuose. Pasakojimo plėtotėi charakteringa tai, kad *beprotis*, pamišusi sena moteris pasirodo labai netikėtai, staiga ir baisiai išgąsdina. Todėl siužeto konstravimas galėtų būti gretinamas su kitu traumos bruožu – neišvengiamais trauminės patirties proveržiais, t. y. priverstiniais, didelę įtampą sukeliančiais trauminio įvykio prisiminimais, kuriuos dažnai sužadina išoriniai ar vidiniai stimulai (Gailienė, 2008, 48). Istorijos liudininkai į akiratį patenka labai netikėtai, ūmai juos išvydę kūrinio veikėjai išsigąsta, susitikimas juos labai sukrečia: „kaip perkūno trenktas“ apsakymo „Keliu“ herojus peršoka per griovį ir puola gintis nuo tariamo *bepročio* lazda, apysakos pasakotojas, negalėdamas išverti akistatos su nepažįstamąja, tiesiog nususuka, o nugara jausdamas į save nukreiptą moters žvilgsnį visas sudreba. Apsakyme „Spauda leista“ netikėtas *bepročio* pasirodymas labiausiai sujaudina studentą: „Studento akis išsiplėtė; lūpos susispaudė, tarytum norėdamos užtroškinti savyje didelę baimę, o kart neišsakomą skausmą, kur ten krūtinės gelmėse senei jį ėdantį ir draskantį iš pamatų, iš šaknių“ (Bitė, 1904). Tokia smarki reakcija, vos numalšinamas klaidingas, sakyti, kad į išvystas žmogus – *beprotis* – suvokiamas kaip išoriniame pasaulyje atpažinta vidinė kančia.

Ir apsakyme „Spauda leista“, ir apysakoje „Liūdna pasaka“ aktualizuojami du susitikimo su kitokiu, pažeistos psichikos žmogumi, aspektai. Bitės kūrinyje, nors ir sunkiai tramdydami sukilusius nuogąstį, graužatį, ligonis ir studentas yra pasirengę išgirsti šio žmogaus gyvenimo pasakojimą – pasisodina jį tarp savęs, t. y. visiškai priima į savo ratą. Tačiau yra dar vienas personažas, mergina, kurios ne tik išvaizda (sveikata trykštantis kūnas), bet ir elgesys kontrastuoja su vyrų elgesiu. Netikėtai pasirodžiusio vyro keistumas sužadina didžiulį mergaitės smalsumą, pralinksmina ją, verčia kvatotis. Nerūpestingos, gal net lengvabūdiškos laikysenos priežastis nurodoma tokia: „Mergina truputį krūptelėjo, bet, neįpratusi duoti sau ataskaitą iš savo minčių ir jausmų, vien nustebo iš tokio staigu iškilusio rūstumo“ (*Ten pat*). Gyvenimo patirties, savirefleksijos įgūdžių trūkumas neleidžia merginai su gailesčiu įsižiūrėti į suluošintą žmogų, jį išgirsti. Analogišką dvigubą – susitikimo / nesitikimo – situaciją galima atpažinti ir „Liūdno pasakos“ siužete: pirmą sykį susidūręs su Juozapota pasakotojas mėgina išvengti tiesioginio kontakto su ja, netgi nususuka, nepažįstamosios artumas žadina siaubą ir jis nežino nei kur dėtis, nei ką sakyti – elgiasi kaip dauguma aplinkinių – mėgina kuo greičiau atsikratyti nepageidaujamo svečio ir apėmusio beveik nevaldomo nerimo bandydamas duoti pinigų. Sena moteris kone mirtinai išgąsdina dar ir todėl, kad su ja neįmanoma užmegzti ryšio – ji neatsako į užduodamus klausimus, nereaguoja į jokiais aplinkinių pastangas pradėti su ja pokalbį, t. y. nevyksta jokia komunikacija. Tik kasdieniai šios moters apsilankymai ir galiausiai veide įskaityta gyvenimo istorija leidžia pasakotojui ją prisijaukinti, apsiprasti su jos keliamu bauguliu. Atkreiptinas dėmesys, kad kol Juozapotos istorija buvo atsimenama, kai dar buvo gyvi jos nelaimės liudininkai ir aplinkiniai turėjo paaiškinimą, kas jai atsitiko, tol jos nebuvo bijomasi. Pagalbą nelaimėlei teikė moterų bendruomenė: mažos kaimo mergaitės vedžiojo ją po kaimą, padėdamos rinkti išmalda, namų šeimininkės atidėdavo maisto nuo vestuvių, krikštynų, Velykų vaišių, rengė jai apdarus. Būtent moterų puoselėjamas palankumas buvo tas pamatas, kuris leido ir kitiems bendruomenės nariams priimti Juozapotą kaip savą, priklausančią bendrijai, netgi pamilti. Aprašoma moterų bendruomenės priimta atsakomybė pasirūpinti Juozapota, leidžia atidengti dar vieną kūrinio pasakojimo klodą – specifinę moters traumos patirtį. Juozapotos gyvenimo linija yra nevienalytė: viena jos gija, aiškiausiai matoma, – šeimos istorija, nulemta 1863 metų sukilimo. Šio siužeto vingiai struktūruoja kūrinio pasakojimą. Tačiau ne mažiau svarbi, tarsi glūdinti pagrindinio pasakojimo dugne, yra labai asmeniškai Juozapotos, kaip moters, istorija, brėžiama, sakytume, punktyrine linija. Istorinės aplinkybės šeimą paveikia per vyrą – vyras nusprendžia prisidėti prie sukilėlių, už tai žiauriai nužudomas, o Juozapotos traumos istorija eina paraleliai vyro istorijai ir paliečia ją kaip moterį. Ne kartą prabylama apie Juozapotai kilusią išprievartavimo grėsmę: minimas artimųjų, vyro ir tėvo, sužlugdytas kazoko

bandymas ją išprievartauti, užsimenama ir apie vyro nuogąstavimus, kad ponas bet kada gali „pasinaudoti“ jo žmona, vėliau, Petručiui įsitraukus į sukilimą, aprašomas girtas rusas kareivio kėsinimasis ir galiausiai iš užuominų galimi atkurti jau kalėjime buvę šios moters žaginimai („visokiais būdais jos kūną dergė“). Kūnas daro moterį itin pažeidžiamą. Visas moterų kartas apimantis rūpinimasis sužalota viena iš savųjų rodytų, kad ši bendruomenė buvo radusi būdų, kaip į savo gyvenimą integruoti moterišką traumos patirtį.

Ir tik kai Juozapotos tragiški gyvenimo įvykiai išdyla iš bendruomenės atminties, t. y. luoša moteris pradedama matyti atsietai nuo savosios istorijos, kyla neapykanta, priešiškus paribyje atsidūrusiajai, tuomet ji tampa nepaaiškinamo nerimo šaltiniu ar net „siaubu“. Bitės apsakyme ir Biliūno apysakoje atsiskleidžia du galimi diametralūs santykiai su traumuoju (ar apskritai traumos patirtimi) – viename poliuje atsiduria rūpestis, meilė, atmintis, o kitame – neapykanta, baimė ir užmarštis. Kaip buvo minėta, šiuose kūriniuose praeities traumas atsiveria pažeistiems žmonėms, tiems, kurių patirtis sukuria prielaidą atpažinti savo praeities ženklus kito gyvenimo istorijoje, pajusti bendrumą bent iš dalies susitapatinus su *bepročiu / beprote*. Persekiojančios „sunkios abejonės“, „dvasios nuvargimai“ leidžia iš tiesų susitikti Bitės apsakymo vyrams. Tos pačios ar panašios patirties (kovų) nuvarginti ligonio ir studento *nervai* yra ta sąlyga, be kurios šis susitikimas nebūtų įvykęs. Savianalizės įgūdžių stokojanti mergaitė lieka nuošaly – ji ir *beprotis* iš tiesų taip ir nesusitinka. Bitės tekste pasirinkta veikėjų įvardijimo leksika (ligonis, *beprotis*), jų semantinis ryšys taip pat išreiškia vaizduojamų asmenų artimumą, priklausymą tai pačiai „kategorijai“. Įdomu, kad tolimiausi kūriniuose pasirodantiems *bepročiams* yra miesto žmonės. Juozapotos sužeidimo istorija kulminaciją pasiekia būtent mieste: ir jos kompulsyviai, nesąmoningai kartojami žodžiai – „kiek ponų... kokie gražūs“, ir nuolat užduodamas klausimas – „ar nežinai tamsta, kur mano Petriukas?...“ grąžina į tą pačią, mieste patirtą traumą. Ne tik išvystas nužudyto vyro vaizdas žymi lūžio momentą Juozapotos gyvenime, ne mažiau svarbu, ir tai liudija jau pamišus kartojami žodžiai, kad tuo metu ši moteris neturi jokio saugaus ir palaikančio ryšio su aplinka: mieste sutikti žmonės rodomi kaip abejingi, priešiški, piktai reaguojantys į pirmą sykį mieste atsidūrusią, todėl pasimetusią, kaimo moterį. Analogiškas pirminiam traumas patyrimui yra apysakos pradžioje aprašomas Juozapotos ir laimingų, atostogauti atvykusių miesto žmonių susidūrimas – čia pasikartoja ta pati bekontaktė situacija (tik šiuo atveju Juozapota nebeatsako į klausimus, nebe ją gąsdina svetima aplinka, bet miesto žmonės jos pasirodymo išmušami iš malonios poilsiaujančiųjų būsenos). Ir kaip buvo minėta anksčiau, tik todėl, kad pasakotojas, kaip ir Juozapota, dėl savo ligos ir turimos atminties apie už miško buvusias nelaimes yra iškritęs iš laimingųjų rato, tampa įmanomas jų susitikimas.

Liudyti apie istorinio laiko „žmonių dvasiai teikiamą skriaudą“ parinkti žmonės, kurie yra atsidūrę bendruomenės „šešėlyje“: sužalotos psichikos asmenys, ubagė. Apysakos pasakotojui gana netolima praeitis pasirodo įsameninta Juozapotos, o Juozapotai 1831 metų sukilimo istorija perduodama elgetos, kuri pasakoja tai, „ką per savo ilgą gyvenimą buvo patyrus ir atjautus“. „Šešėlio“ žmonės veikia kaip tarpininkai tarp „pasakiškai“ linksmo, laimingo, itin šviesaus ir „amžinos dvasios nakties“ pasaulių. Galima galvoti apie įvairiopo „sodrumo“ tamsumą šiuose kūriniuose: beprotybė abiejuose tekstuose įvardijama beveik identišškai – „amžina dvasios naktis“ („Spauda leista“); „tamsybė“ miegantys protas ir jausmai („Liūdna pasaka“). Kitas, šviesesnis, tamsybės pavidalas rodomi kaip ligonio veide krutantys ir „nervingą“ būseną išduodantys „pilki šešėliai“, kurie sulig kylančia įtampa darosi vis juosvesni, o Juozapotos aptemęs protas, nesugebėjimas sutelkti atsiminti jai nutikusių įvykių lyginamas su dūmuose skendinčiu vaizdu. Bitės apsakymo kulminacijoje, kai jau yra išgirsta *bepročio* traumas istorija, tamsa transformuojasi – šešėlis įsilieja į „tolymą girios melsvumą“.

Keldami hipotezę, kad Bitės apsakyme tamsos transformacija iš viduje (pirmiausia, ligonio ir studento) egzistuojančios, mėginamos atsikratyti „dvasios nakties“ į dangišką tolių melsvumą įvyksta *bepročio* dėka ir būtent per jo paliudytą traumas patyrimą, vėlgi galime remtis psichoanalitine traumas

teorija. Ir Bitės, ir Biliūno kūrinuose beprotybė siejama su negalėjimu atsiminti gyvenimo istorijos, kitais žodžiais – atkurti išbaigto traumos naratyvo. Štai kaip apibūdinamas Juozapotos pamišimas: „Praeities apsiereiškimai rodės jai išbarstyti, kaip gražus žolyno žiedas: matė tik atskirus lapelius, ne be patį žolyną“ (Biliūnas, 1908, 28). Beveik tokia pačia fraze „Kūdikystės sapnuose“ Biliūnas įvardija atmintyje saugomus vaikystės vaizdus: „Kaip išdraskyto gražaus žolyno lapeliai, stovi akyse seniai pralėkusios mažumės paveikslai...“ (Biliūnas, 1954, 117). Nesugebėjimas pamatyti savo praeities kaip nuoseklios priežastinės įvykių sekos nugramzdina Juozapotą į proto ir jausmų tamsybę. Labai panašią proto ligos interpretaciją randame ir Bitės apsakyme – pažeistos psichikos asmuo vaizduojamas kaip vis nesėkmingai bandantis prisiminti, kas jam nutiko: „Veidas surimtėjo, beveik nustojęs to nuolatinio krutėjimo, to neišsakomo nerviškumo... kaip ir beprotystės dėmės. Gal ten ligotose smegenyse ėmė minties siūlas lygiau verpties. Gal kilo atminimai tų kančių, kurios tą siūlą taip baisiai sujaukė ir sudraikė“ (Bitė, 1904). Čia taip pat išsakoma mintis, kad patirti kentėjimai yra ta priežastis, kodėl praeitis sunkiai dėliojasi į vientisą pasakojimą. Ir visiškai kaip psichoanalitiniame traumos aiškinime teigiama, galima numanyti, kad jei literatūros kūrinio personažas gebėtų prisiminti „kančią“ – jį sutraumavusį įvykį ar įvykius – jo atminties siūlas išsipainiotų.

Straipsnio pradžioje aptariant Weilnböcko literatūros naratyvo ir psichoterapinio proceso lyginimą buvo iškelta mintis, kad kiekvienas pasakojimas apie trauminę patirtį siekia rezonanso ir kad keitimasis emocijomis, visais su trauma susijusiais išgyvenimais vyksta tik tuomet, kai klausantysis geba „susiųsi“ su savąja traumine patirtimi, atpažįsta savo paties trauminės asociacijas. Iš tiesų Juozapotos sužalojimo liudijimas apysakoje pasirodo kaip vientisas ir užbaigtas tik pasakotojo dėka, to, kuris, nors ir vengdamas susitikti su savąja praeitimi (už miško paliktu „nelaimės šešėliu“), įsipareigoja papasakoti apie kitą. Juozapota darosi vis artimesnė pasakotojui, nes „prisijaukinama“ jos traumos istorija, todėl šios moters gyvenimo knygos skaitymas gydo ir „skaitantįjį“ – jis liaunasi bijoti to klaikaus *memento mori*. Apysakos įžangoje „Baltasai šešėlis“ pasakotojui koncentruojant dėmesį į praeitį išskyla kito, palankaus, visiškai suprantančio klausytojo poreikis. Pasakotojo sąmonei būtina jį numatyti, nes tik užmezgus visiškai saugų (nors vaizduotėje) ryšį su kitu, gali skleisti ir būti užbaigtas gyvenimo istorijos pasakojimas. Tiek Biliūnas, tiek Bitė, nors ir prasilenkdami su giliai atmintyje glūdinčia traumos realybe, t. y. negalėdami tiesiogiai jos eksponuoti, jaučia pareigą liudyti, pasakoti kitų sužeidimo istorijas ir tokiu būdu grįžta prie savosios traumos patirties.

Autorių (biografijos) ir kūrinių rezonansas

Bitės atsiminimai apie 1863 metų sukilimo dalyvį Švelną turi paantraštę (Michelio de Montaigne'o žodžius „Aš ne mokau, aš pasakoju“), išreiškiančią esminę rašytojos nuostatą, kad pasakojant galima pamokyti ir pasimokyti. Tikėjimą, kad konkretaus gyvenimo istorijos yra geriausia žmonių auklėjimo priemonė, Bitė perėmė iš tėvo – atsimenamos sodiečio Švelnos istorijos pradžia dar rašytojos vaikystėje. Mergaitė atsidavimo bendriems reikalams mokoma per istorijas, ji kartu su jomis auga. Lyg per sapną prisimenamas 1863 metų sukilimas ir jo ženklų tapęs – Švelna – minimas greta kitų vaikystėj girdėtų pasakojimų apie Kęstutį, Jogailą, Vytautą ir t. t. Bet herojiška šio vyro gyvenimo interpretacija priklauso tėvui, jau suaugusi Bitė rašydama tęsinį po trisdešimties metų, atskleidžia kitą jo pusę. Iš jos pasakojimo matyti, kad rašytoja yra įsipareigojusi paliudyti tamsiąją jos dalį – apie nežmoniškų kankinimų kvočiant (plakimai, po nagais kalamos viny, laužomi sąnariai), trisdešimties metų katorgos negrįžtamai suluošintą vyrą. Iš tiesų Švelnos, praėjusių laikų didvyrio, kurį Bitė prisipažįsta gerbusi visa širdimi ir laikiusi tiesiog šventu, istorijos dvipusis kumas kelia didžiulę įtampą. Viena vertus, pati Bitė prisipažįsta vengusi sutikti praeities herojų, tą susitikimą visaip atidėlojusi, nes nujautusi, kad tas žmogus „būtinai turėjo nudardėti“. Įtarimams pasitvirtinus, išryškėja skirtingi tėvo ir dukros požiūriai,

tapę didžiulės jų nesantaikos priežastimi. Atminčiai skirtas tekstas iškelia aikštėn sunkumus, kurie kyla susidūrus su tautos istorijos tamsiosiomis pusėmis. Bitė renkasi būti ištikima abiem šio asmens gyvenimo pusėms – ir jo didvyriškai praeičiai, ir suluošintam dabarties vaizdai, ji apsisprendžia nenutylėti traumuotosios dalies, kuri nepaneigia praeityje padarytų žygdarbių, kad „turėtumėm šiandien laisvą tėvynę“. Bitės prisiminimai, apimantys beveik visą Švelnos gyvenimą, pasirodo kaip išbaigtas naratyvas apie istorinę traumą. Būtent tokiai nieko nenutylinčiai atminčiai yra įsipareigojusi Bitė, nes tiki, kad „galingas žodis“ gali pamokyti ir keisti atsimenančiuosius.

Bitės skaudi patirtis (nemaža jos atsiminimų yra skirti buvusiems carinės Rusijos persekiojimams paliudyti) paaiškina, iš kur kyla jos jaučiama priedermė matyti ir didvyrišką, ir traumuotą tautos istorijos puses. Rašytoja mėgino rasti kultūriškai priimtinius būdus papasakoti apie spaudos draudimo metais išgyventą nuolatinio persekiojimo, susidorojimo grėsmę. Gailienė akcentuoja, kad ne tik realiai iškilęs mirtinas pavojus gali turėti ilgalaikių pasekmių žmogaus psichikai, bet taip pat ir ilgas bei įtemptas pavojaus laukimas gali žlugdyti kaip reali trauma (Gailienė, 2008, 41).

Atmintis, išsauganti ne tik individualios patirties ženklus, bet ir bendruomenės istorijos pėdsakus, Biliūno tekstuose pasirodo kaip ypatingas kūrybinę sąmonę akumuliuojantis dėmuo. Viktorija Daujotytė Biliūno „Kūdikystės sapnus“ yra perskaičiusi kaip mirštančiojo sąmonės savęs saugojimo, gydymosi atmintimi kūrinį (Daujotytė, 2010, 21–38). Būtent šio autoriaus kūryboje išryškėja atminties ir sapno, fantazijos giminingumas, kartais trinama bet kokia juos skirianti riba. Atminties kelias, lydimas nepaprasto saugumo pojūčio („Susirietęs ratuose, prisiglaudęs prie motinos, jaučiaus kaip namie“), kuriančio sąmonėje iškyla kaip vingiuojantis šviesos takelis tarp krūmų ir miškų, tai jų tankumynėje pasislepiantis, tai iš jų išslystantis. Kraštovaizdis, vaikystėje matyto miško vaizdo prisiminimas yra ir būdas, kuriuo reiškiasi atminties darbas, t. y. per atsimenamą kraštovaizdį rašančiojo sąmonė atsigręžia į save pačią ir stebi save atsimenančią. Daujotytė tiksliai pastebi, kad žvilgsnio kreipimas atgal, į prisimenamą, lyg dabar sapnuojamą buvusią tikrovę, padeda sunkiai sergančiajam įgauti gyvasties (Daujotytė, 2010, 27). Kita vertus, sapnavimas Biliūno laiškuose pasirodo ir kaip neatskiriama kūrybinio proceso dalis – rašytojas, jausdamas didžiulį impulsą, kone gyvybinį poreikį rašyti, bet matydamas, kad sutelkta kūrybinė energija neįsikūnija tekstais, laiške Jurgiui Šauliui prisipažįsta: „Medegos turiu daug, net sapnuoju nuolat apie tat, bet jėgų neturiu, tik erzinos ir kremtuos“ (Biliūnas, 1981, 426).

Ne mažiau svarbus vaidmuo Biliūno kūryboje tenka kolektyvinei atminčiai. Dažnu atveju kūrinys ji pasirodo kaip suasmenintas istorinę praeitį menantis pasakojimas, pavyzdžiui, apsakyme „Lazda“ šeimos istorija, tėvo vaikams perduodamas prisiminimas, susijęs su baudžiatvės laikais. Tai, kad istorinę praeitį Biliūnas regėjo kaip svarbią, platesnių tyrinėjimų reikalingą sritį, liudija ir jo laišakai. Biliūnas buvo sumanęs papasakoti 1891 metų Kražių įvykius, rengėsi etnografinę kelionę į tas vietas, prašė Povilo Višinskio siųsti medžiagos, o svarbiausia – ketino išsamiai studijuoti su šiais įvykiais susijusių žmonių psichologiją (Biliūnas, 1981, 299). Lukšienė Biliūno apysaką „Liūdna pasaka“ tiesiogiai sieja su 1905 metų revoliucija, pasakotojo „už miško“ paliekamus kančių prisiminimus traktuoja kaip nuorodą į konkretų 1905–1906 metų posukiliminį laikotarpį (Lukšienė, 1956, 370). Nusivylimą nepavykusia revoliucija, po jos sekusias represijas ir susidorojimus vienas pirmųjų Biliūno biografų Vincas Mickevičius-Kapsukas laiko pablogėjusios rašytojo savijautos, ir pirmiausia psichinės, priežastimi.

Juozas Ambrazevičius, remdamasis Biliūno laiškais, rašytais Povilui Višinskiui ir Jurgiui Šauliui, mėgina kurti alternatyvią rašytojo biografiją, siekdamas atskleisti asmens vadavimąsi nuo prisiimtos ideologijos ir vis didesnį sutapimą su savimi pačiu. Ambrazevičius laikosi nuostatos ir ją grindžia laiškų citatomis, kad Biliūno persiėmimas socialdemokratinėmis idėjomis, nutolimas nuo religijos, taip pat nuolatinis skurdas, kariuomenės grėsmė atsiliepė jo dvasinei sveikatai ir reiškėsi kaip „besibraunanti į sielą melancholija“ (Ambrazevičius, 1938, 185). Maždaug nuo 1901 metų savo dvasios būseną Biliūnas laiškuose štai kaip įvardija: „Tavo platusis laiškas man sukėlė dvasią, nes buvau suvisai anglišką spliną

gavęs. [...] O teip galima bepročiu palikti. Kad einu Einbachu per tiltą, tad teip ir traukia į vandenį, – pasiūtę nervai!"; „Jau mažne savaitė, kaip esmu bjauriausias melancholijos, nuo kurios niekaip negaliu išsiliuosuoti: nebegaliu nė darbuotis, – tik tai tiek, kad skaitau. Bene esmu kandidatu į „geltonus“ namus. Duok, dieve, jug mažas skyrius!...“ (Biliūnas, 1981, 19, 20–23). Apie Biliūną kamavusią apatiją, negalėjimą dirbti rašo ir Kapsukas, tik jis prasadėjusią rašytojo ligą (džiova) ir irstančius nervus interpretuoja atvirkščiai nei Ambrazevičius. Pastarasis laikosi nuostatos, kad Biliūnui išvykus į užsienį, atsidūrus palankioje kultūrinėje aplinkoje jo psichinė savijauta gerėja, nes tuo metu atrandamas tikrasis pašaukimas – rašyti: „Tik naujos sąlygos – Vakarų Europa duos gaivesnio oro, nei despotizmo ir nihilizmo pritvinkusi Rusija. Praskaidrės atmosfera, kad Biliūnas pamatytų savo tikrąjį „laimės žiburį“ ir į jį pasuktų. Tai jį išgelbės“ (Ambrazevičius, 1938, 188). Apsisprendimą rašyti Ambrazevičiaus mato kaip rašytojo sąmonės plėtimąsi, jo manymu, tolinusį Biliūną nuo politinės veiklos, kol visai ją išstūmusį. Kapsuko interpretacija kitoniška: „juo labiau kerojo jo liga ir iro nervai (apie tai toliau kalbėsime), juo labiau tolinosi nuo kovos sukuriu ir gilinasi dailiojon literaturon, – juo labiau tolinosi jis nuos s.-d. [socialdemokratų] veikimo“ (Kapsukas, 1917, 61). Nors atrodytų, kad abu Biliūno biografai mano panašiai: progresuojanti tuberkuliozė ir blogėjanti dvasinė būseną skatina Biliūną koncentruotis tik literatūriniam darbui, tačiau Ambrazevičius rašymą traktuoja kaip vadavimąsi nuo ligos (rašymas – terapija), o Kapsukas – kaip visišką pasidavimą ligai (rašymas – liga). Iš Kapsuko cituojamų Biliūno laiškų matyti, kad Biliūnas buvo itin jautrus, prasidėję nesutarimai socialdemokratų partijos viduje (tai itin sureikšmina Kapsukas, pats į tas rietenas įsivėlęs) išveda jį iš pusiausvyros. Kapsuko rašytoje biografijoje, nors ir ne itin prikišamai rodoma, šmėkščioja mintis, kad Biliūną kamavo džiova (ir mūsų dienas pasiekęs „žinojimas“) ir „nervų“ liga. Į pastarąjį negalavimą žiūrima taip pat rimtai kaip ir į džiova.

Gabrielės Petkevičaitės-Bitės ir Jono Biliūno atsakomybė liudyti, pasakoti turėjo ir mažiau atvirą dingstį – sužeidimo patirtį, kurios nuolatinis priminimas apie save buvo ne mažiau stiprus impulsas rašyti. Atsigręžimas į praeitį abiem rašytojams suteikė galimybę savąjį patyrimą suvokti platesniame – bendruomeninės patirties – kontekste. Gebėjimas individualią istoriją integruoti, Herman teigimu, rodo, kad sužeistas asmuo yra perėjęs ilgą praeities jaukinimosi, pažinimo kelią ir pasiekęs paskutinę gijimo pakopą, leidžiančią peržengti savo traumos ribas ir pajusti bendrystę su panašaus likimo žmonėmis.

Literatūra

- Ab. [Gabrielė Petkevičaitė-Bitė], 1904, Spauda leista. – *Varpas* 9.
- Ambrazevičius J., 1938, Rašytojo išsivadavimas: Biliūnas laiškuose. – *Lietuvių rašytojai: literatūriniai straipsniai*, Kaunas: šv. Kazimiero draugija.
- Biliūnas J., 1908. *Liūdna pasaka*. Vilnius: Juozapo Zavadskio lėšomis ir jo spaustuvėje.
- Biliūnas J., 1954, *Raštai* 1. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Biliūnas J., 1980, *Raštai* 1. Vilnius: Vaga.
- Biliūnas J., 1981, *Raštai* 3. Vilnius: Vaga.
- Caruth C., 1996, *Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Daujotytė V., 2010, Fenomenologinis žvilgsnis: Jono Biliūno „Kūdikystės sapnai“. – *XX amžiaus literatūros teorijos: konceptualioji kritika*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 21–38.
- Fhanér S., 2005, *Psichoanalizės žodynas*. Vilnius: Aidai.
- Freud S., 1999 (I), *Anapus malonumo principo*. Vilnius: Vyturys.
- Freud S., 1999 (II), *Psichoanalizės įvadas. Paskaitos*. Vilnius: Vaga.
- Freud S., 1999 (III), *The Interpretation of Dreams*. Oxford: Oxford University Press.

Gailienė D., 2008. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba.

Gudaitė G., 2004, Sovietinės traumos psichologiniai padariniai ir analitinis procesas. – *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 127–150.

Herman J. L., 2006, *Trauma ir išgyjimas: prievartos pasekmės – nuo buitinio smurto iki politinio teroro*. Vilnius: Vaga.

Kapsukas V., 1917, *Jono Biliūno biografija*. Philadelphia: „Kovos“ spauda.

Kvietkauskas M., 2007, *Vilniaus literatūrų kontrapunktai. Ankstyvasis modernizmas, 1904–1915*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Lukšienė M., 1956, *Jono Biliūno kūryba*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

Petkevičaitė-Bitė G., 1966, *Raštai 1*. Vilnius: Vaga.

The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis: The Seminar of Jacques Lacan, Book XI. New York, London: W. W. Norton & Company, 1978.

Žukauskaitė A., 2001, *Anapus signifikanto principo: dekonstrukcija, psichoanalizė, ideologijos kritika*. Vilnius: Aidai.

Weisæth L., 2004, Psichotraumatologija Europoje. – *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 28–77.

Weilnböck H., 2005, Psychotrauma, Narration in the Media, and the Literary Public – and the Difficulties of Becoming Interdisciplinary. – *Narratology beyond Literary Criticism: Mediality, Disciplinarity*. Berlin: Walter de Gruyter, 239–264.

Žmogus ir žodis, 2011, Nr. II, p. 30–38.